УДК 811.161

ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МОНОЛОГУ І ДІАЛОГУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

FEATURES OF MONOLOGUE AND DIALOGUE IN MODERN UKRAINIAN PROSE

Олексій К.Б.
orcid.org/0000-0002-6657-5005
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Тернопільського державного медичного університету
імені І.Я. Горбачевського

У статті проаналізовано особливості репрезентації монологу і діалогу в художньому тексті. Для сучасної художньої прози характерно поєднання в одному тексті монологічної, діалогічної та полілогічної форм викладу, що репрезентовані «діалогічним монологом» і «монологічним діалогом». Перший тип реалізований через розгортання реплік у художньому діалозі до монологічних єдностей. Другий тип становить монологічне мовлення, що містить діалогічні вкраплення у вигляді прямої мови, цитування, окремих реплік, які «переривають» основну лінію монологу, та представлений у спогадах персонажів, поєднує елементи оповіді з елементами чужого мовлення, наголошуючи на їхньому другорядному характері. Діалогічний монолог вербалізований за допомогою діалогічних маркерів.

Ключові слова: внутрішньотекстова адресація, діалогічний монолог, монологічний діалог, полілог, діалогічні маркери.

В статье проанализированы особенности репрезентации монолога и диалога в художественном тексте. Для современной художественной прозы характерно сочетание в одном тексте монологической, диалогической и полилогической форм изложения, представленых «диалогическим монологом» и «монологическим диалогом». Первый тип реализован через развертывание реплик в художественном диалоге в монологическое единство. Второй тип составляет монологическая речь, содержащая диалогические вкрапления в виде прямой речи, цитирования, отдельных реплик, «прерывающих» основную линию монолога, и представлен в воспоминаниях персонажей; сочетает элементы повествования с элементами чужой речи, подчеркивая их второстепенный характер. Диалогический монолог вербализован с помощью диалогических маркеров.

Ключевые слова: внутритекстовая адресация, диалогический монолог, монологический диалог, полилог, диалогические маркеры.

The article analyzes the peculiarities of the monologue and dialogue in prose. Modern prose is characterized by the combination of a monologue, dialogue and polylogical form of presentation presented in one text, represented by a “dialogue monologue” and a “monologue dialogue”. The first type is implemented through the deployment of replicas in fiction dialogue to monological unities. The second type is a monologue broadcast containing dialogical intersections in the form of direct speech, quoting, individual replicas, which “interrupt” the main line of the monologue, and is presented in the memories of the characters, combines elements of the narrative with the elements of someone else’s speech, emphasizing their secondary character. Dialogue monologue verbalized using dialogue markers.

Key words: intratext addressing, dialogue monologue, monologue dialogue, polygon, dialogue markers.

Постановка проблеми. У лінгвістиці тексту традиційно розмежовують такі текстові утворення, як діалог, монолог і змішані тексти [3, с. 10]. Цей розподіл залежить від того, який саме матеріал представлений у тексті. У сучасній художній прозі представлені всі типи. Монолог у художньому тексті представлений як авторським, так і персонажним мовленням.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати особливості репрезентації монологу і діалогу в художньому тексті.

Виклад основного матеріалу. М.М. Бахтін стверджує, що кожна репліка сама по собі монологічна, а «кожний монолог є реплікою великого діалогу (мовленнєвого спілкування певної сфери). Монолог як мовлення нікому не адресований і не передбачає відповіді» [1, с. 222]. Авторське мовлення набуває монологічного характеру насамперед у художньому наративі. У художньому тексті авторське мовлення переважно має монологічний характер, напр.: *(**Я гадаю**, мали рацію всі оті клерикальні ритористи – іконокласти, пуритани та іже з ними, – що сама ідея ікони чи храмової скульптури профанує божество, – спілка релігії з мистецтвом дійсно є з боку релігії компроміс, неминуча поступка – від незмоги – уже! – встановити прямий контакт, не вдаючись до підсунутих змислам, вульгарно-наочних фішок-фіфішок: облуплена позолота на дошці, згризений негодою мармуровий ніс янгола, грубо розцяцькована статуетка в пістрявих лахманах...)* (О. Забужко. Польові дослідження з українського сексу) *У мене є для вас новина.*

Знаємо, – відповіли ми, – нема цього набридайла – продавця квитків (П. Яценко. Повернення придурків).

Репліки презентують повідомлення, запитання, обмін думками тощо, хоч типовою діалогічною взаємодією є питально-відповідна ситуація, для якої природним є об'єднання в одну комунікативну цілісність питання і відповіді. При цьому активна комунікативна роль мовця переходить від одного комуніканта до іншого, оскільки вони почергово запитують і відповідають, напр.:

– Доброго вечора, – привітався князь до пустельника, що сидів на призьбі.

– Доброго й вам.

– Як здоров'я?

– Та нічого, тільки ноги слабнуть. А ви як там живете? Все по-старому?

– Звідки нове візьметься? Все як було. Вас, бачите, доганяю (Ю. Винничук. Місце для дракона).

І.В. Романюк стверджує, що «художній діалог є стилізованою формою розмовного мовлення. При відтворенні розмовного діалогічного мовлення в художній літературі роль ситуації відіграє авторський коментар, тобто ремарки, а мовностилістичні особливості діалогічного мовлення відповідають індивідуальному стилю письменника й естетичним нормам мовленнєвого жанру. Художній діалог будується за такими ж принципами, що й усно-мовний, але зазнає художньо-естетичних трансформацій» [6, с. 6]. Проте, на нашу думку, в художньому тексті має місце не відтворення чи стилізація розмовного мовлення, а створення нового типу тексту – художнього діалогу, що має власні закономірності побудови і може суттєво відрізнятися від реальних діалогів, представлених питально-відповідними комплексами.

Діалоги між персонажами створюють динамічність оповіді, передають внутрішню напругу тексту, віддзеркалюють внутрішньотекстову комунікацію. Змодельовані автором питально-відповідні комплекси побудовані за правилами природного діалогу, в якому кожна наступна репліка має бути пов'язана з попередньою, а питання з відповіддю становить структурну та змістову єдність, напр.:

– Ну, давай далі, Пашо. – Сталін налив йому півкелиха коньяку.

– Спасибі, товаришу Сталін, але операції я волію планувати на тверезу голову.

– Гребуєш?! – скипів Сталін, але вчасно заспокоївся і продовжив:

– Сформуєш терористичні групи з вірних людей. Після виконання завдання – всім ордени Леніна, а командирам – звання Героя Совєтського Союзу (В. Кожелянко. Дефіляда в Москві).

У таких діалогічних єдностях домінують контекстуально неповні речення, зміст яких зрозумілий лише в конкретній комунікативній ситуації. Тісна єдність реплік персонажів зумовлена й ситуативно: інтерперсональна взаємодія мовця та адресата у внутрішньотекстовій комунікації потребує врахування різноманітних чинників, серед яких основне місце належить контексту та умовам комунікації.

У художньому тексті рідко можна зустріти лише один із типів мовлення – монолог, діалог або полілог, здебільшого всі вони поєднані в одному тексті. Так само не існує і «чистих» текстів, побудованих лише на розповіді, роздумі чи описі, а реальний художній текст є переплетенням різних типів викладу. Такі тексти називають «змішаними» (К.А. Філіппов), вони містять органічні переходи від монологічного до діалогічного мовлення, і навпаки.

Найпоширенішою формою змішаних текстів у сучасній прозі вважаємо розгортання окремих реплік діалогу в монологічні єдності, напр.:

На початку червня він весело привітав мене:

– Війну відстрочено! Ми домоглися миру!

– Тату, – сказав я з журбою, – тепер ти зможеш до нас повернутися?

*– **Ні, я ще маю тут дуже багато справ... До речі, можеш мене привітати – я зайняв пост прем'єр-міністра... Зараз я формую свій кабінет... Якщо ти й далі ніде не влаштуєшся, то я б міг тобі що-небудь підшукати... Твій гімн тут у всіх на вустах. Тебе знають і шанують. Ввели навіть в обов'язкову шкільну програму... Вони хочуть, аби ти ще щось для них написав... напишеш?***

– Ну, якщо ти цього бажаєш... (Ю. Винничук. Літопис від равлика).

На відміну від звичайного монологічного мовлення такі розширені репліки мають виражену адресованість, їх звернено до конкретного співрозмовника. Однак мовець намагається не лише повідомити інформацію та поставити запитання, а й висловити свої думки, своє ставлення до певної проблеми. Він подає набагато більше інформації, ніж потрібно адресату.

Окремі репліки, звернені до співрозмовника, можуть настільки розгортатися, що набувають статусу окремих монологічних текстів. Вони залишаються оформлені як частини діалогу, але за обсягом і змістом тяжіють до монологічних текстів, напр.: *– Боже, як це все безглуздо!.. Раптом подумала... що **я** ваш убивця. **Не розумієте? Я** –*

справжній ваш убивця. Якби не було ***мене****, може, обійшлося б і без цього герцю... Довкола одна брехня. Щойно вийдете з печери, як* ***мушу*** *перевдягнутися в оці ось лахмани. Так-так, адже* ***я*** *не на бенкеті була, а в лапах лютого дракона. Татуньо про все подбав. Оцю сукню, що на* ***мені,*** *повинна спалити. Тато її довго вибирав і вибрав таку, щоб не шкода було... І це ще не все! Ось пляшечка,* ***бачите?*** *В ній фарба червона. Кілька кривавих крапель –* ***розумієте?*** *– тут-там... кілька подряпин голкою... Зате яке враження*! (Ю. Винничук. Місце для дракона). У цьому тексті вжито дієслівні та займенникові форми 1-ої особи однини, характерні для монологічного мовлення, що передає авторефлексію персонажа. Разом із тим представлено й дієслівні форми 2-ої особи, й питальні речення, адресовані співрозмовнику, хоч за змістом тексту зрозуміло, що наявність адресата є формальністю, мовець висловлює свої думки в діалогічній формі, але домінує монолог. Тут маємо текст змішаного типу, що поєднує елементи монологу і діалогу з домінуванням останнього, оскільки первинним типом тут є діалог, репліки якого набувають монологічної форми, тобто його можна назвати **«монологічний діалог»**.

Протилежним типом змішаного тексту вважаємо монологічне мовлення, що містить діалогічні вкраплення у вигляді прямої мови, цитування, окремих реплік, які «переривають» основну лінію монологу, напр.: *Додумуючи, як вберегти власну силу від проклять, Богдан здригнувся від голосу,* ***«дуже сердечний, вставай, одиначе», «ти, ніби маршалок, розхристаний і хмільний», «тю ти, ну ти, вгадав, хочеш, висватаю, як стій та дивись; знаєш, ким заправляю? – вдовами, нареченими, кооператив «Жду тібя», «ну, й багатьох ощасливив, торговець фемінами?», «чимало, оце саме з заручин пру; одну лікаршу, зріст, – сто сімдесят вісім, – злигав із добрим, інтелігентним, вагою вісімдесят кіло, без судимостей»***... (Є. Пашковський. Осінь для ангела). У цьому уривку великого за обсягом монологічного текстового фрагмента представлено окремі діалогічні репліки, що оформлені як цитати, які переривають внутрішнє монологічне мовлення головного героя. Проте домінує монолог, тому пропонуємо визначати такий текст як **«діалогічний монолог»**, що поєднує в межах монологічного мовлення елементи діалогу у вигляді непрямого мовлення, цитат, окремих реплік, наявних у структурі монологу.

Здебільшого діалогічний монолог представлений у спогадах персонажів, що додають до оповіді чи розповіді елементи чужого мовлення, наголошуючи на їхньому другорядному характері, напр.: *... я ніколи тебе не забуду, я ніколи тебе не полишу, моя душе, мій квіте весняний, моя мрія, з тобою я лише, мене бурі несуть буревійні, і списами проколюють війни, і вбивають мене й Україну, я ніколи тебе не покину, навіть в смерті, в потойбічнім світі та плакуча верба буде снити, в нашім щасті, колишнім єднанні, від світання живу до світання, в моїм серці лиш ти, я ніколи не забуду той вечір, відколи належу тобі незупинно, ти, Маріє, моя Україно, я складаю тобі такі вірші тисячами, лиш цим живу, кохана моя, якби не ти, вже мабуть загинув би, якби не знав, що ти є, що мене чекаєш, що любиш, що ніколи не перестанеш любити мене, бо таке кохання стається раз на тисячу літ, а ми живемо, ще будемо жити, ще колись будемо жити, хоч відступаємо...* (Ю. Покальчук. Усмішка медузи). Найпоширенішими способом об'єднання монологу та діалогу в такий текстовий комплекс є цитування та непряма мова, напр.: *адвокат підтягнув галстук з малиновим переливом, виголосив тост:* ***«жінки мусять опікати сильніших, це продовження материнства, я думаю, – за молодих»****, головка програвача сотала вальси, Анна вишептом* ***говорила, що*** *Юрик славно підробіткує, кому фотокартки весільні, кому окремо з дітей, не заздоровживеш, звичайно, поглянь на сервант; Андрій побачив картку дівчинки з бантом,* ***«для неї дитя – фотографія, милування на відстані»***... (Є. Пашковський. Свято). У наведеному текстовому фрагменті маркерами діалогічності є цитати з чужого мовлення та непряма мова, подана як підрядне речення. Потік свідомості героя становить монологічну конструкцію, яка охоплює окремі репліки учасників комунікативної взаємодії, що нібито віддзеркалюються у свідомості героя. Цитування чужих фраз, уривки речень і спогадів, що належать іншим персонажам, подані в одному наддовгому реченні, характерному для сучасної прози, і представлені як фрагменти внутрішнього світу мовця.

Діалогічний монолог завдяки синтаксичній надмірності й семантичній надлишковості містить каталогові ряди, низку підрядних конструкцій різних типів підпорядкування, надмірні переліки, а також діалогічні елементи, які ми називаємо маркерами діалогічності.

До **маркерів діалогічності**, що створюють діалогічний монолог, уналежнюємо:

1) ***цитування*** літературних джерел, використання алюзій та реміснісценцій, при цьому необов'язково поданих як оформлені цитати,

напр.: *Мабуть, уже тоді в мені прокинувся той, хто, за словами Блока,* ***«віднімає запах у квітки»****...* (І. Роздобудько. Ґудзик); ***«Влітку енергії – мільйон».*** *Я почув ці слова від знайомого (він – боксер, багато тренується і знає, про що говорить), і запам'ятав, а тепер пересвідчився у їх правдивості* (Л. Дереш. Намір!); ***«Місто Запоріжжя являло собою дощенту вигорілий на сонці спекотний простір, де одним і тим самим тролейбусом можна їхати упродовж годин, так нікуди й не заїхавши»****, – не без перебільшення стверджується в моїй «Таємниці». Перебільшення полягає хоча б у тому, що тролейбусів було все-таки два* (Ю. Андрухович. Лексикон інтимних міст);

2) ***невласне пряму мову***, тобто передавання в монологічному мовленні реплік інших персонажів або дійових осіб, напр.:; *Уявляєте, Отто Вільгельмовичу,* ***каже мені мій новий приятель****, що було б, якби мої люди в обкомі партії та не перехопили цю мерзоту своєчасно? І якби трапила вона до рук нашому дебільному першому секретареві?* (Ю. Андрухович. Московіада); *Я поцікавився, як щодо самої Нелі –* ***її на роботу в коледж не візьмуть*** (Л. Дереш. Намір!); *Цигани довго торгувались, пропонували купити в них партію телевізорів, пропонували купити в них білоруську проститутку, виводили її з автобуса й показували,* ***дивись, казали, яка красуня,*** *у проститутки не було переднього зуба, вона була п'яна і весела, весь час кричала і заважала торгівлі, але цигани стояли на своєму, мій знайомий уже було погодився купити її, але тут проститутка почала кричати надто голосно, і роздратовані цигани загнали її назад до автобуса, повернулись і продали йому шенгенську візу за двадцятку* (С. Жадан. Гімн демократичної молоді);

3) ***вставлені конструкції***, що містять пряму мову, але в тексті мають характер додаткового повідомлення, напр.: *Ні, не Ваґнер, не композитор Ваґнер є для мене абсолютним героєм цього абсолютно вилизаного баварського райцентру* ***(«Куди, куди? в Бейрут?» – перепитував мене Ірван)*** *– попри щорічний фестиваль ваґнерівської музики і блискучу, переважно коштовностями, публіку, яка лине до нього з усього світу, щоб дощенту насолодитися нудьгою шести- чи й семигодинних оперних спектаклів* (Ю. Андрухович. Лексикон таємних міст); *Світ, який вона будувала всередині* ***(«Треба перетерпіти! Часи змінюються…»)****, не був повітряним. Він очікував на свій час…*(І. Роздобудько. Ґудзик); *Худий і зарослий, лише великий голений череп, а не пишне волосся красеня* ***(«мамо рідна... який він... інший... якийсь насторожено-чужий, не такий, як у листах,» – востаннє прошелестіли сумніви під покровительством їхнього сімейного менґеле)*** (С. Процюк. Тотем);

4) ***риторичні запитання***: Він просив не брати до голови дурного. ***Та чи я можу, коли не маю віри ні в кого, зовсім ні в кого? Коли довкіл стільки зради і підсиджувань?*** *Коли канати стосунків – нетривкі і корисні* (М. Матіос. Чотири пори життя); *Чому життя – не кіно, котре можна змонтувати на свій розсуд?! Адже так буде, скажімо, через рік, міркував я, то навіщо ж тоді втрачати дорогоцінний час?* (І. Роздобудько. Ґудзик); *Звісно, я волів би, щоб це місто називалося трохи коротше – скажімо, Дніпром. Те, що так само називається річка (а насправді справжня ріка), не повинно при цьому заважати.* ***Бо кому вона, ріка, заважає?*** (Ю. Андрухович. Лексикон інтимних міст); ...***для чого ці думки про неї? ця стороння воля, що винайняла квартиру у моєму мозкові?.....може, я боюся кохати? маю досить сексу із соратницями?...*** (С. Процюк. Тотем);

5) ***звертання і займенниково-дієслівні форми*** 2-ої особи без звернення до адресата, напр.: *Ночами довкола гуртожитку відбувалось якесь життя.* ***Ти чув*** *іноді крики, метушню, хтось когось бив. Іноді починала знайоме гугоніти пожежна драбина.* ***Ти*** *напружено* ***вслухався*** *в ці звуки, Що наближалися. Четвертий, п'ятий, шостий поверх. Чи буде сьомий? Мене* ***тут немає, повторював ти. Мене немає****. І з головою накривався ковдрою.* ***Тебе не було****.* (Ю. Андрухович. Московіада); *Далі* ***ти бачиш,*** *як вона бере з таці помідор, пурпуровий, як сотня deep purple, підносить його над мушлею, обливає окропом, шпарячи собі пальці, а потім за допомогою складаного ножика з перламутровою ручкою починає обдирати зі шкірки* (Ю. Іздрик. АМ™); *Про Вавилон у смарагдовій скрижалі було прикольно сказано про світло. Щось типу «Суєта невідкладних справ заслоняє від нас світло божественного одкровення». І чим би* ***ти не займався*** *–* ***будь ти*** *офісним щуром із надуманим «важливим» графіком чи фрі-лансером із хронічною прокрастинацією чи чесним волоцюгою,* ***в тебе*** *все одно знайдуться цілі списки всяких невідкладних справ. Чогось, що* ***ти мусиш зробити****, перш ніж перейти до малювання, співу, медитації, молитов, читання чи просто катання на велосипеді* (І. Карпа. Піца Гімалаї).

В окремих випадках маркери діалогічності можуть поєднуватися в межах одного тек-

сту, напр., частотним є поєднання риторичних запитань та вставлених конструкцій: *Але далі оголювати Антоничеву інакшість професорові не вдається, тому що непередбачуваний політ закінчується – **скільки це тривало, чверть години?** – отже, гелікоптер сідає...* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів); *Того раннього літа **(сім? десять років тому?? Цього червня??? Як усе нелінійної)** вона за один вечір окинула поглядом цілісіньке своє життя* (Л. Дереш. Архе); поєднання цитування й вставлених конструкцій: *Все, за сімейними переказами, казало про хлопчика: форма живота, розквітла врода мами **(«якщо дівчинка – то лице псується, бо дівчинка забирає в мами всю красу!»)**, те, що мамі хотілося їсти м'ясо й овочі, а не цукерки з фруктами, і далі по списку забобонних істин* (І. Карпа. Піцца Гімалаї).

Висновки. Вставлені синтаксичні конструкції виступають додатковим засобом вираження діалогічності, вони сприяють виокремленню основних діалогічних маркерів. Крім того, «у структурах із вставленнями відтворюється діалогічність художнього тексту, встановлюється інтелектуальний зв'язок між автором/оповідачем і читачем [4, с. 5]. Ці маркери функціонують у структурі монологічного тексту, не перетворюючи його на діалог або полілог.

Отже, категорія адресатності в художньому тексті виражається не лише в діалогічній інтерперсональній взаємодії, а й в монологічному мовленні через маркери діалогічності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бахтін М.М. Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках. *Антологія світової літературно-критичної думки XX століття* ; за ред. М. Зубрицької. 2-ге вид. Львів : Літопис, 2002. С. 216–321.

2. Бибик С.П. Оповідність в українській художній прозі : монографія ; за наук. ред. С.Я. Єрмоленко. Київ ; Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 288 с.

3. Богданов В.В. Текст и текстовое общение. Санкт-Петербург : СПб. ун-т, 1993. 69 с.

4. Галайбіда О.В. Вставлені конструкції в українському художньому тексті : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня к. філол. н. : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2009. 24 с.

5. Кондратенко Н.В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу : монографія ; за ред. К.Г. Городенської. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 328 с.

6. Романюк І.В. Діалог в оповідному тексті : структурно-семантичні та стилістичні функції : автореферат дис. ... на здобуття наук. ступеня к. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Одеса, 2010. 22 с.

7. Филиппов К.А. Лингвистика текста : курс лекций. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. 331 с.